

FELZÁRKÓZTATÁS ÉS ÁGAZATI POLITIKÁK

GERVAI PÁL – SUGÁR ANDRÁS – TRAUTMANN LÁSZLÓ

A 2008-as világgazdasági válság óta egyre jobban érzékelhető a világpolitikai és világgazdasági korszakváltás. A válsággal lezárult a neokonzervatív és neoliberais korszak, és egy új, hosszú távú gazdaságpolitikai modell jelent meg. Ezt röviden a szociáldemokrácia és a konzervativizmus partneri együttműködéseként lehet jellemezni, tartalma pedig a stabilitás és a mobilitás harmóniája, a felzárkóztatás/fejlődés gazdaságpolitikai modellje. A felzárkóztatás/fejlesztés fő iránya a globális értékrend, a biztonság, szabadság, demokrácia és jólét önálló alkalmazásához szükséges feltételek biztosítása az egész világon. A fejlődési cél több egy jóléti modellnél, bár kétségtelen, hogy egy új, jóléti modell következik belőle.

BEVEZETÉS

Az új korszak – amit tudásalapú gazdaságnak is lehet nevezni – megközelíthető az előző korszak, a neoliberális modell kritikájával is. A 70-es évek közepétől kezdődő neokonzervatív-neoliberais kor gazdaságpolitikai stratégiájának első, és ebből a szempontból legfontosabb eleme, a fejlődés fogalmának a hiánya volt. Szemben a II. világháború utáni gazdaságpolitikai korszakkal, a 70-es évektől a közgazdaságtanban ez a fogalom háttérbe szorult. Ennek oka, hogy a neoliberális közgazdaságtan nem fogadta el, hogy a gazdaságpolitika megfogalmazhat célokat a társadalom és a gazdaság fejlődésére vonatkozóan. A korabeli meghatározó közgazdászok szerint csak egy személytelen mechanizmus, a piac képes koordinálni a gazdálkodókat, erre emberi intézmény nem képes [Hayek 1995]. Minden ilyen jellegű intézmény a gazdálkodók szabadságát korlátozza és ezért elvetendő. A tétel bizonyítéka a keleti blokk összeomlása volt, hiszen azzal bebizonyosodott, hogy nem lehet „tervezni” a gazdálkodókat – hangzott az érvelés [Hayek 1992]. A gazdaságpolitikai feladat ebből fakadóan az állami eszközök háttérbe szorítása és a piaci formák támogatása volt, függetlenül a gazdasági tevékenység tartalmától. Ebből következett az is, hogy a gazdasági szereplők tevékenységének indítékát kizárólag az önérdék követésével lehet magyarázni, semmilyen más indok nem létezik, és nem is írható elő normaként.

A neoliberális gazdaságelmélet Magyarországon még szélsőséesebb formájában érvényesült: nálunk a piac fogalmán a klasszikus, XIX. századi, Marx által leírt kapitalizmus piacát értették. Ez azt jelentette, hogy nem az állami eszközök felváltására törekedtek piaci formákkal, hanem a cél az állampolgárokról való gondoskodás megszüntetése volt. A piac nem az egyaránt szabad gazdasági szereplők, hanem a szabad gazdagok és a gyakorlatban szabadságnélküli szegények együttműködésének intézménye volt. A piacon nem a teljesítmény, hanem az erő számított, és az önérdék követése nyers önzéssé változott.

A fejlett országokban a 70-es évektől kezdve a fejlődés fogalmát először az egyensúly, később, lényegében a 90-es évektől a növekedés kategóriája váltotta fel. Az egyensúlyra való törekvés a

teljesítmény nélküli juttatások megszüntetését jelentette, a II. világháború utáni ún. jóléti állam „vadhajtásait” vágta le gazdaságpolitikai eszközökkel. Megszüntették, vagy legalábbis jelentősen csökkentették a fizikai, monoton, szolgai munka arányát a gazdaságban, és kedvezőbb helyzetbe hozták az alkotó jellegű munkát végzőket. A 90-es évektől pedig már lehetővé vált, hogy a teljesítményre alapozott gazdaságban elinduljon a növekedés. Kétségtelen, hogy a növekedésméletek, és a növekedési folyamat is elsősorban még a XX. századi jóléti modellt követte a teljesítmény mérésénél. A javak mennyiségi bővülése állt a gazdaságpolitika középpontjában, a GDP és más makromutatókra koncentrált a gazdaságpolitika. Ennyiben a nyugati neoliberalizmus még őrizte a jóléti állam szemléletét és részben a gyakorlatát is, hiszen az információs technikát – ami a 90-es években a húzóágazat volt – nemcsak az alkotó munka kiterjesztésére, hanem a szolgai munka hatékonyabb irányítására is használta. De ez inkább csak átmeneti, kényszerítő eszköznek tekinthető a szolgai munka megszüntetése felé, aminek ma már látható társadalmi jelei vannak például az oktatási szerkezet megváltozásában, vagy a munkahelyválasztás tekintetében [Mankiw 1997; Stiglitz 2005].

A volt keleti blokk országokban ez a két tendencia lényegében egybeesett, és sokkal embertelenebb körülmények között ment végbe az átmenet. Ami nyugaton egy 40 éves szakasz volt, az nálunk 20-25 évre rövidült, az egyensúly és a növekedés jelentősen egybecsúszott. Ráadásul a hazai neoliberalizmus nem a nyugati, klasszikus liberalizmusra, hanem a hazai, dzsentri hagyományokra épített, és a dzsentri mentalitás jellemezte a gazdaságpolitikai irányítást is. A dzsentri nem a teljesítményre büszke nyugati vállalkozó, aki a teljesítmény érdekében kényszeríti ki a hatékonyságot, hanem a cselédkapitalizmus támogatója, aki a termeléssel és a megélhetéssel való foglalkozást nem tartja nemeshez méltónak, és aki éppen ezért a pénzt, és nem a teljesítményt keresi, aki a közjó és a társadalom fogalmát tételesen tagadja, csak az önzést és a kizsákmányolást tekinti a gazdaság hajtóerejének.

A rendszerváltással ez csak annyiban változott, hogy a világgazdasági folyamatok kikényszerítették ennek a dzsentri viselkedésnek az alkalmazkodását, és ezzel megszűnését is hosszú távon. A világgazdasági normák, a multinacionális vállalatok megjelenése és térhódítása, a nemzetközi pénzügyi intézményrendszer összességében egyre inkább láthatóvá tette/teszi, hogy a dzsentri modell nem alkalmas arra, hogy felzárkózhassunk a globalizáció színvonalához. Ez az alkalmatlanság kezdett láthatóbb alakot öltetni a 2008-as válsággal. A neoliberalizmusnak geopolitikai okai voltak – a háború elkerülése gazdaságpolitikai eszközökkel. A békét fenyegető államok újjáalakítása és – a szakirodalomban a 2000-es években elterjedt – államépítés fogalma érvényes erre a térségre is.

A FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉS

A világgazdasági válság óta új fejlődési pályán van a gazdaságpolitika minden országban, aminek az ágazati politika szempontjából legfontosabb eleme a fenntartható fejlődés fogalma. Ez a Föld erőforrásaival való globális gazdálkodást jelenti, a Föld életmegtartó képességének biztosítását hosszú távon. A cél már nemcsak a létfeltételekről való gondoskodás, hanem az azokhoz szükséges követelmények biztosítása is napirenden van. Ennek a szemléleti változásnak több ágazati és módszertani-intézményi következménye adódik [lásd például A világ helyzete 2013].

Ágazati oldalon talán a legfontosabb az energetika átalakulása. A „zöld”, megújuló energia

előállítására radikális változás a XX., de a XVIII-XIX. századhoz képest is. A napjainkban zajló energetikai forradalom megszünteti az energiahiányt, és az energiaforrásokért folytatott geopolitikai küzdelmet. Az energia meghatározó szerepe a kapitalizmus térhódításával egyidős. A kapitalizmus, elsősorban a klasszikus kapitalizmus sajátossága volt, hogy a gazdálkodó szabadsága, azaz a rabszolga vagy a szolgai jellegű munkától való megszabadulása érdekében kizsákmányolhatónak tartotta a természetet és az embert. A jólét forrásává az vált, ami lehetővé tette a szolgai munka kiváltását és ennek kifejeződése volt az energia. A XVIII-XIX. században a fő energiaforrás a szén volt, a XX. században az olaj. Mind a kettőnek van egy meghatározott térbeli eloszlása, és a lelőhelyek birtoklása meghatározta az egyes országok világgazdasági súlyát is. A nap-, szél- stb. energia azonban mindenhol rendelkezésre áll, egyre inkább jelentőségét veszti az olaj. Ez azt jelenti, hogy úgy lehet a XX. századi, olajon alapuló gazdaságot megszüntetni, hogy ez nem veszélyezteti a jólétet, nem eredményezi a fizikai, monoton, szolgai munka visszaállítását [Sugár 2012].

Hasonló átalakulás megy végbe az iparban. Míg korábban, a XVIII. századtól kezdődően az ipari termelés feltétele volt a Föld ásvány- és érckészletének a folyamatos felhasználása, kitermelése, addig napjainkban az újrahasonosítás a fő feladat, és nem a kitermelés fejlesztése. Az újrahasonosítás egyben a fogyasztás és termelés új modellje is, mert egyre erőteljesebben körforgássá válik az, ami korábban egyirányú folyamat volt. A gazdaságpolitikai irányítás része, hogy a termelő feladatává tegyék a vásárolt és elhasznált termékek begyűjtését, újrahasonosítását stb.

Az ipar átalakulásának másik fő iránya a nyersanyagok megválasztása, és ezzel összefüggésben az anyagtechnika átalakulása. A termékfejlesztések során a fő szempont az olyan anyagok használata, ami mindenhol, könnyen és olcsón elérhető. Ezt erősíti a 3D-s technika elterjedése, mert ezzel az ipari termelés újra közelebb kerülhet a háztartásokhoz, oldódhat a fogyasztás és a termelés térbeli elkülönültsége [Anderson 2013]. Ez jelentősen átalakítja az ipari termelést magát is, új munkamegosztás jöhet létre gyártás és tervezés között, és a tervezés fontos részévé válik az anyagtechnika. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy azoknak az országoknak, amelyek XIX-XX. századi fejlődésüket valamely nyersanyag birtoklására alapozták, új fejlődési pályára kell állniuk. És fordítva: az a nemzetközi munkamegosztási modell, amelyben a nyersanyagok segítségével lehetett bekapcsolni egy országot, idejét múlttá válik [Rodrik 2011].

Ugyanez a folyamat jellemző a mezőgazdaságra is. A XIX-XX. századi monokultúras modellek várhatóan megszűnnek és a mezőgazdasági termékek esetében felértékelődik a helyi termelés. Ez egyrészt jelentheti az ipari és a mezőgazdasági termelés közötti határvonal megváltozását. A hústermelést egyre valószínűbb, hogy gyárak fogják végezni a XXI. században is, és ehhez egyre kevesebb olyan nyersanyagra lesz szükségük, amit a mezőgazdaság állít elő. Szintén jelentős kutatások folynak azon a téren is, hogy azokat a mezőgazdasági termékeket, amiket eddig exportáltak, helyettesítsék belföldi termeléssel. Ez főleg Európában probléma, hiszen az európai élelmiszer-fogyasztás nagymértékben támaszkodik más kontinensek termelésére, és ez valószínűleg nem fenntartható. Az agrotechnikában pedig a fő fejlesztési irány az ökoszisztéma kihasználása a termelékenység javításában, az adott talaj, éghajlat, flóra és fauna körülményeihez igazított mezőgazdasági termelés létrehozása [Simai 2009].

Az ágazati átalakulás gazdaságpolitikai szemléleti és módszertani váltást is eredményez. A szemléleti váltás első eleme a végső felhasználás fogalmának előtérbe kerülése, és ennek értelmezése globális szinten [Mueller 2015]. A XX. századi közgazdasági gondolkodás központi fogalma az egyensúly volt, amin azt értették, hogy a foglalkoztatást, a munkaadást és a fogyasztók jólétét

nek emelkedését kellett egyensúlyban tartani. Mivel tartotta magát az az elképzelés, hogy a társadalomban a rendet a munka tartja fenn, ezért a jólét növekedését csak olyan mértékben lehetett érvényesíteni, ami nem veszélyeztette a munkaadást. Ez a modell vesztí érvényét napjainkban az automatizáció és az infrastruktúra fejlődésével. Megszűnik a munkaadás gazdaságpolitikai kényszere, a munka fogalmát a teljesítmény vesztí át. A teljesítmény a globálisan érvényesülő értékrend önálló alkalmazását jelenti, ami nem feltétlenül azonos közvetlenül a termeléssel vagy annak mennyiségi összefüggésével (azaz, hogy nem az a mérce, hogy mennyit termeltek).

Teljesítmény lehet az értékrenddel összhangban lévő és ezzel együtt a Föld eltartóképességéhez igazított fogyasztás is. Ez nem zárja ki az alkotó munkát, a termékfejlesztést, csak kitágítja a teljesítmény fogalmát, és ezzel együtt sok közgazdasági fogalom újraeltermezését igényli. Ebből csak egy, bár talán a leglényegesebb, hogy az egyensúly helyébe a harmónia kategóriája kerül. Az egyensúly még tartalmazta azt az elemet, hogy az egyensúlyban lévőek egymás rovására akarnak fejlődni, növekedni, csak erre nincs lehetőségük – aminek vagy része a szereplők belátása vagy nem. Ezzel szemben a harmónia a kölcsönös, együttes fejlődés, fennmaradás fogalma, és ez jobban összhangban van az új világrend követelményével. A harmónia egyben az arányosság fenntartásában való részvételt is jelenti.

A fenntarthatóság módszertani követelménye a különböző időtávú és térbeli kiterjedésű tervezés. A fenntarthatóság csak globálisan értelmezhető, ezért csak egy átfogó intézményrendszer keretei között tud működni. Ezt szokták összefoglalni globális kormányzásként. Ez nem zárja ki, sőt, feltételeztí a regionális, stb. szerződéseket, de ezek globális összehangolása nélkül nincs lehetőség a fenntarthatóságra. Az összehangolás pedig azt is jelenti, hogy nem lehet jelentős távolság a Föld egyes részei között az életminőségben, a jólétben. Természetesen minden régiónak, országnak stb. vannak helyi adottságai, és nem szabad visszatérni az egyenlősdihez és az uniformitáshoz, de az a mértékű egyenlőtlenség, ami jellemezte a világgazdaságot a 90-es években, tarthatatlan. A felzárkózásnak nincs alternatívája. Ehhez fejlődési pályákra és a fejlődési időtávok tervezésére is szükség van. A fejlődés tervezésének módszertana pedig nemcsak mechanikusan a növekedési modellek meghosszabbítása – bár az nélkülözhetetlen –, hanem a fejlődésben levő ugrások tervezése és irányítása is. Ez a filozófiai módszertan része, így a közgazdaságtanban elkerülhetetlen, hogy a matematikai módszerek kiegészüljenek a filozófiával.

ÁLLAM ÉS PIAC ÖSSZHANGJA

A NEOLIBERALIZMUS PIACMODELLJE ÉS A VERSENYSEMLEGESSÉG ELVE

A fenntartható fejlődéshez szükséges intézményrendszer és gazdaságpolitikai irány elkezdett kiépülni, illetve láthatóvá válni az elmúlt 8 évben. Az eddig eltelt időszakban lényegében olyan növekedésösztönző gazdaságpolitika érvényesült, amelyik csak a fejlődés általános elveit jelenítette meg széles társadalmi csoportok számára, és jelentősen bővítette a pénzügyi lehetőségeket. A gazdaságpolitikai vita a keynesiánus és a monetarista közelítés körül folyt, a megszorítás és költségvetési-pénzügyi lazítás eszközei álltak a figyelem középpontjában. Napjaink politikai-gazdaságpolitikai vitái, feszültségei azt bizonyítják, hogy ez a közelítés kevés, és szükség van egy pontosabb, az egyes gazdasági tevékenységek, ágazatok fejlődését konkrétan előreljelző iránymutatásra is. A bizalom megteremtéséhez nem elegendő az egyes gazdaságpolitikai-politikai veze-

tők kijelentése arról, hogy elkerülhetetlen a gazdasági növekedés, hanem ennek konkrét ágazati, technológiai és gazdasági tartalmat is kell nyernie.

Az elméleti és gyakorlati fordulathoz egyfelől elengedhetetlen az elmúlt 20-25 évet jellemző neoliberális szemlélet meghaladása, másfelől az egyes konkrét ágazatok fejlesztésére és az ágazatok közötti viszonyok kialakítására vonatkozó koncepciók kialakítása. A 70-es évek közepe óta tartó neoliberális szemlélet a piacokra és az ágazati szerkezetre vonatkozóan az úgynevezett versenysemlegesség vagy ágazati semlegesség álláspontján állt. Azzal utasította el a jóléti állam, illetve a 30-as évektől kezdődő iparpolitikai elképzeléseket, hogy azok lehetőséget adnak az önkényes döntésekre, ezeket nem lehet szakmailag megalapozottnak tekinteni, és ebből fakadóan nem lehet elfogadni sem.

A neoliberális közgazdaságtan ezt az érvet elméletileg piac és állam szembeállításával támasztotta alá. Hayek és Friedman is azzal magyarázta a piacgazdaság fölényét a tervezéssel és a tervutasításos gazdasággal szemben, hogy a gazdasági alanyok döntéseit csak egy személytelen mechanizmus, a piac tudja összehangolni, és csak a piac képes arra, hogy a fejlődéshez való alkalmazkodást ösztönözze. Minden más intézmény erre elméletileg és gyakorlatilag is alkalmatlan, mert nem tudja összegyűjteni az összes információt. A piacnak így tehát szükségképpen része az elidegenedés és a kizsákmányolás, de ez az „ára” a szabadság megőrzésének és a fejlődés fenntartásának [Hayek 1992; Friedman 1996].

A nyugati neoliberális érvelést Kelet-Közép-Európában, és különösen nálunk szélsőségesebben és provinciálisabban értelmezték. A hazai neoliberalizmus a klasszikus kapitalizmus hagyományát – amire kétségtelenül támaszkodott a nyugati neoliberalizmus – annak hazai, feudálkapitalista modelljében értelmezte és alkalmazta. Hayeknél és Friedmannál még található értékrendi alap – a szabadság, aminek a megőrzésére keresték a megfelelő intézményrendszert. Ezzel szemben a hazai gazdaságpolitikai irányításban ez a szabadság elem háttérbe szorult, és ennek helyét a munkaadói jólét, pontosabban az „elit” gazdagodása vette át. Azt az álláspontot képviselték, hogy ez a gazdagodási folyamat legitimálja a kizsákmányoló, elidegenítő piaci intézményeket. Ezért ezt a korszakot az antiszociális piacgazdaság korának is lehet nevezni, mert képtelenek voltak a szociális piacgazdaság követelményét alkalmazni, ami persze mára szintén elavult.

Az önzést, ami önszeretetként szintén jelen volt a nyugati elméletben, a hazai közgazdaságtan csak az erő érvényesüléseként tárgyalta a gazdaságban. Az önérdek követése még igazolható az indokolatlan és teljesítmény-visszafogó szolidaritással szemben és így része lehetett egy teljesítményelvűbb gazdasági modell kialakításának. A nyers önzés viszont elfogadhatatlan, mert lehetőséget ad a gazdasági erő korlátlan alkalmazására, az emberi jogok semmibe vételére. Ezek csak annyit számítanak, amennyi erő kikényszeríti az alkalmazásukat. Kétségtelen, hogy az ennek nyomán megjelenő feszültségek miatt a neoliberalizmus egyes képviselői sajnálkoztak az anomáliákon, de az ebből fakadó elméleti következtetéseket, azaz a piac új, az emberi jogokkal összeegyeztethető modelljét már nem akarták tudomásul venni [Kis 2014]. A hidegháború ideológiai csapdáiból következően a szabadság a kizsákmányolás szabadságának az elfogadásává vált. Elmélettörténeti tény, hogy a neoliberalizmus a kelet-közép-európai régióban a vulgármusziból fejlődött ki.

Ez a legrosszabb értelemben felfogott önzésközpontúság vezetett el a harmadik jelentős különbséghez a hazai és a nyugati neoliberalizmus között, a tanulás szerepének értelmezéséhez. Hayek és Friedman a piacot olyan intézménynek tekintette, ami tanítja a gazdálkodókat, segíti őket az alkalmazkodásban. Kétségtelen, hogy ez az értelmezés nem volt ellentmondásoktól men-

tes, mert a tanítás szükségképpen hierarchikus szerkezetű, a tudás emberi teljesítmény. Azt nem lehet személytelen mechanizmusokra bízni, mert akkor gépek fogják tanítani az embereket. Az persze tagadhatatlan, hogy a tanárok esetleges önkényességeit ki lehet és ki is kell szűrni, de erre a megoldás nem a személytelenség, hanem a tudáson, és csak a tudáson alapuló intézményrendszer és tekintély.

A hazai neoliberalizmus azonban ezt a tudás/tanulás gondolatot nem építette be elméleti keretébe (néhány elszórt példát leszámítva), és a túlélést, a piacon való megmaradást csak egyéni kérdésnek, az egyes gazdálkodó problémájának tekintette. Hűen a feudálkapitalizmus hazai hagyományához, a vezetés felelőtlenségét vallotta, tagadta annak tudományos jellegét. Az alkalmazkodásban és a felzárkóztatásban nem látta semmilyen szerepét a közösségnek. Ez nemcsak elméleti közgazdasági, hanem politikaelméleti probléma is, az állam lényegével összefüggő kérdés. Az elmúlt 20-25 év egyik legfontosabb tézise volt az állam semlegessége, amin az állam értékrendmentességét értették.

„Most már felállíthatjuk a semlegesség elvét. Az államnak tartózkodnia kell tőle, hogy kont-raverzális világnézeteket és nekik megfelelő magatartásokat, gyakorlatokat, életmódokat (mint önmagukban rossz vagy téves dolgokat) nyilvánosan helytelenítsen.” [Kis 2014: 96] Kis János emellett érvelt, hogy az állam csak értékektől függetlenül tud működni. Amennyiben elköteleződik valamelyik értékrend mellett, akkor megszünteti a szabadságot és a demokráciát. Ennek az elképzelésnek az elméleti alapja, hogy értékrendi-világnézeti egység nem lehetséges. „Nem alkotható egységes elmélet, mely valamennyi, egymással konfliktusban levő nézetről egyetlen, konzisztens elgondolásban adna számot.” [Kis 2015: 86]

Ez a megközelítés jól érzékelteti a neoliberalizmus és a posztneoliberalizmus korlátoltságát, és azt, hogy miért nem tud az új világregnd működéséhez kellő támpontot adni. Az új világregnd ugyanis azt jelenti, hogy vannak olyan értékek – pl. a biztonság, szabadság, demokrácia, jólét –, amelyek egyetemesek, és amelyeket nemcsak nemzetközi intézményeknek, hanem minden egyes államnak is őriznie, védenie kell, valamint közvetítenie az állampolgárai felé. Ezekben a kérdésekben az állam nem lehet semleges. A semlegesség elve ettől még érvényes lehet a nem ilyen jellegű problémákban, azokban a kérdésekben, amelyek nem sértik az emberi jogokat. Ezeket az ellentéteket tekinthetjük nem antagonisztikus ellentétnek, és itt van helye a pluralizmusnak. Ott azonban, ahol az emberi jogok, vagy az emberi méltóság sérül, nincs helye toleranciának.

Kis János nem (vagy nem eléggé) tesz különbséget a kétféle ellentét között. (Bár van nála szó az egyenlő elismerés elvéről, tehát, hogy tiszteletben kell tartani mindenki jogát morális elvei megválasztásához, de ez a kategória túl tág, mert a globális értékrendet tagadó is elismerhető ezen az alapon.) A globális értékrend fenntartása határozza meg a gazdaságpolitikát is, és szintén ebből kiindulva lehet kialakítani az ágazati szintű gazdaságpolitikákat. Kis János és vele együtt a neoliberális és posztneoliberális közgazdaságtan ezt nyilvánvalóan nem fogadja el, hiszen az állam semlegességéből következik a verseny semlegessége is. Ahogy azonban az állam semlegessége sem elégséges elv az állam működéséhez, úgy a versenysemlegesség is csak alárendelten érvényes a globális értékrend által meghatározott gazdaságpolitikával szemben. A felzárkóztatási folyamat része a verseny, de csak egy elemként, egy mozzanatként, és nem átfogó elvként. Utalhatunk Descartes-ra is: a közömbösség a szabadság legalsó foka.

A hazai neoliberális közgazdaságtan a versenysemlegességet lényegében a Marx által leírt klasszikus kapitalizmus keretei között képzelte el. Marx híres példájában szabó és szövő cserél terméket, az árucserében 20 rőf vászon lesz egyenlő 1 kabáttal [Marx 1967]. Marx ebből az egy-

szerű cseréből bontotta ki a klasszikus kapitalizmus működését, mutatta annak elidegenedett és kizsákmányoló jellegét. Ennek az elemi, egyszerű cserének fontos tulajdonsága a cserélők függetlensége, az a tény, hogy semmilyen közösség, infrastruktúra nem segíti döntésüket. Ebben a keretben a tulajdonviszonyokat röviden úgy lehet jellemezni, hogy csak a 20 rőf vászon és az 1 kabát magántulajdona létezik, nincs más köztulajdoni forma ezek fölött. Hogy ez a csereforma történelmileg egyáltalán létezett-e ebben a tiszta formájában, komoly vita tárgya. Az azonban kétségtelen, hogy elméleti keretként szolgált az elmúlt 20-25 év gazdaságpolitikai döntéshozói számára, ez volt a neoliberais modell alapja. Ezt bizonyítja, hogy a rendszerváltás lényegét minden jelentős hazai közgazdász a magántulajdonra épülő piacgazdaságban határozta meg. Ugyanakkor az a nyugati értékrend, amihez való felzárkózás jelenti a rendszerváltást, nem ezt követte, hanem a jogállami értékek érvényesítését a gazdaságban. A XX. századi nyugati fejlődés lényegéhez tartozik, hogy a piac egyre erőteljesebben demokratikus intézménnyé vált, ezzel összefüggésben az állam különböző gazdasági eszközökkel, de összességében köztulajdoni formákban érvényesítette ezeket a normákat. A piac nemcsak a szabadság, hanem a demokrácia intézménye is. A szabadság demokrácia nélkül a gyarmati korszak megszűnő öröksége. A XX. századi nyugati vállalati modell beépíti magába a demokrácia elvét is [Miller 2002].

AZ ÁGAZATI POLITIKA ESZMETÖRTÉNETI ÖSSZEFÜGGÉSEI

Demokrácia és piac közötti összhangra való törekvés nyilvánult meg a Pareto-hatékonyság elvében vagy például a XX. század eleji, XIX. század végi amerikai intézményi közgazdaságtanban is, ami a korabeli progresszív mozgalom szerves részét alkotta. A Pareto-hatékonyság elve, ami szintén a századfordulón született, azt mondta ki, hogy Pareto-hatékony állapotnak tekinthető az, amikor senkinek a helyzetén nem lehet úgy javítani, hogy a többi szereplő ne romolna. Illetve, ezzel párhuzamosan Pareto-hatékony elmozdulás az, ha valakinek a helyzete tud úgy javulni, hogy senki másé ne romoljon. A Pareto-hatékonyság normatív tartalma azonban nemcsak az, hogy a piacon van ilyen állapot, azaz elérhető az a helyzet, ami mindenki számára kölcsönösen előnyös, hanem, hogy van olyan intézmény, infrastruktúra, amelyik ennek tudását biztosítja [Sárvári 2010].

Már az első tézis is fontos összefüggés, mert szemben a XIX. századi politikai gazdaságtani hagyománnyal azt állította, hogy a munkás és a tőkés jóléte nemcsak egymással ellentétesen, egymás rovására is változhat. Lehetséges olyan elmozdulás, ami mindkettőjük helyzetét javítja. Ezt nevezték kollektív hatékonyságnak. A kollektív hatékonyság elérésének pedig az a feltétele, hogy a gazdasági szereplők képesek legyenek felismerni az elért állapot jellegét: azaz, hogy az Pareto-hatékony vagy sem. Ez pedig feltételezi a cserén túlmutató infrastruktúrát és intézményrendszert. Ezt az intézményi ugrást a hazai neoliberais közgazdaságtan nem tárgyalta, és bár természetesen a Pareto-hatékonyság bekerült a közgazdasági köztudatba, de azt a XIX. századi modell egyenes folytatásának tekintette.

Az elméleti ugrás alátámasztásául szolgálhat a korabeli amerikai intézményi közgazdaságtan fejlődése is. A kor progresszív közgazdászai egyértelműen amellet érveltek, hogy a technikai újítások, főleg a vasút és a távíró, jelentősen átalakították a piacok működését. Ezek a technikai újítások lehetővé teszik egy újabb polgárháború elkerülését, de csak akkor, ha nem engedik monopóliumok kialakulását. Ebben az esetben ugyanis a piacokat magánérdekekre és nem a

közjó érvényesülésére használnák, ami megengedhetetlen, és veszélyezteti a politikai és gazdasági stabilitást is. A kor szerzői ezért erőteljesen összekapcsolták a trösztellenes törvényeket és a közjó érvényesülését [Ely 1912; Clark 1904].

Érdemes felhívni a figyelmet a hazai neoliberalizmussal való lényeges különbségre. Az amerikai közgazdászok az új technikát hordozó ágazatok vezető szerepét elismerték és támogatandónak tartották. Ezek az ágazatok (vasút, távíró) a haladást szolgálták. Emiatt nem volt elfogadhatónak számukra, ha a haladás előnyeit egy szűk kör realizálja csak, ha magánhaszonként fogják fel a kollektív hatékonyságot. A trösztellenes törvénykezés – ami ennek a progresszív mozgalomnak szerves része volt – ezért mindig egy-egy konkrét ágazat újraszabályozásáról szólt. A versenysemlegesség ebben az összefüggésben mindig azt jelentette, hogy egy-egy ágazaton belül az állam nem lehet részrehajló egyik magántulajdonosi csoport felé sem, szigorúan a teljesítményelv alapján kell az ágazati szintű gazdaságpolitikát irányítani.

A verseny elméletének fejlődése, a tökéletes verseny modellje és az ágazati szintű gazdaságpolitikai irányítás ezért szoros kapcsolatban alakult ki. A Marx utáni közgazdaságtan első jelentős alakja, Alfred Marshall is összekötötte a verseny elméletét az ágazat (industry) vagy részpiac kategóriájával [Marshall 1920]. Ágazaton már ő is azt értette, hogy a konkrét munkamegosztási ághoz tartozók egy közösséget alkotnak, legyenek azok a termék fogyasztói vagy termelői, és nemcsak véletlenszerűen találkoznak egymással, ahogy azt Marx leírta a klasszikus kapitalizmusra vonatkozóan. A gazdaságpolitika célja, hogy ezt az ágazati szintű közösséget úgy irányítsa, hogy az összhangban legyen a fejlődéssel. A céhes hagyománnyal szemben – amelyik ezt a közösséget a technológiai fejlődés megállítására akarta használni – a XX. századi nyugati közgazdaságtan a verseny és a kooperáció összhangját kereste. Ezt az elképzelést a XX. század első felének amerikai közgazdászai azzal fejlesztették tovább, hogy a munkamegosztási ágon már nemcsak egy termék létrehozását értették, hanem azt összekapcsolták a termékhez tartozó szolgáltatással is. Ezzel egy új ágazati felosztás kezdett megjelenni: agrár-, ipari és szolgáltatási tevékenység.

A szolgáltatás nem egyszerűen egy anyagi, materiális tartalmat nélkülöző tevékenységet jelentett (mint például az oktatás), hanem a munka szellemi tartalmának kiemelését jelentette. Irving Fisher, aki egész elméletét erre a szolgáltatási jellegre építette, ezért könyve elején találóan idézte a kvantumfizikát példaként: „A relativitás modern elmélete szerint a végső realitás nem az anyag, az elektromosság, a tér, idő, élet és ész, hanem az események.” Fisher 1930: 2]. Fisher álláspontja szerint minden tevékenységnek az az értelme, hogy elmebeli állapotunkat változtatja, csak ez számít az anyagi formából.

„Mindenki számára csak tapasztalatainak állapotán belül vagy azokkal szoros kapcsolatban – azaz egyéni elméjének pszichikai tapasztalata – alkotja a jövedelmét. A külső események csak addig vannak hatással az egyénre, amíg eszközül szolgálnak az elme belső állapotának megváltoztatására. Az emberi idegrendszer, mint a rádió, egy nagy jelfogó rendszer, agyunk arra szolgál, hogy ezeket a külső eseményeket transzformálja a pszichénkbe, és ösztönözze idegrendszerünket. Az emberi test nem tekinthető önálló dolognak, csak ezekkel az eseményekkel együtt.” [Fisher 1931: 11]

A szolgáltatás ez alapján egy olyan különleges ágazat, amelyik a termékek kulturális tartalmát fejezi ki. A tevékenység gazdasági tartalma már nemcsak az anyagi összefüggés, hanem az ezáltal hordozott szellemi-kulturális fejlődés. Ez az ágazati közelítés a klasszikus politikai gazdaságtan radikális meghaladása volt, amelyik csak az anyagi összefüggésekre koncentrált. Adam Smith

még úgy határozta meg a produktív munkát, mint ami kézzelfogható anyagi javakban, az anyagi gazdagság növelésében ölt testet [Smith 1992]. Fisher, illetve a XX. századi közgazdaságtan ezen lépett túl a szolgáltatás fogalmával.

Az új ágazat korszakmeghatározó jellegét érthetőbbé teszi, ha szembeállítjuk a XX. századi hazai gazdaságpolitikai elképzelésekkel. A XX. századi magyar gazdaságpolitikai gondolkodás nem tudott elszakadni a mezőgazdaság és ipar kettősségétől, nem, vagy csak nagyon korlátozott, eltorzított formában fogadta be a szolgáltatásokat. Minden ágazati politikára vonatkozó vita akörül forgott, hogy a két ágazat közül melyik a domináns, illetve, hogyan lehet egyensúlyt találni a kettő között. Ennek oka, hogy a hazai gazdaságpolitikai irányítók jelentős része a klasszikus kapitalizmus modelljét tekintette irányadónak a XX. században is. Az volt az uralkodó elképzelés, hogy a mezőgazdaság fejlesztése csak a kapitalizmus alapján képzelhető el, míg az ipar hordozza a szocializmust, miközben mind a két ágazat a klasszikus kapitalizmus terméke volt, és a munka felszabadításának klasszikus marxi meghatározását valójában a szolgáltatási szektor jelenítette meg [Bedő et al. 1954].

A szolgáltatások eltérő kezelése plasztikusan jelenik meg az MPS (Material Product System) és SNA (System of National Accounts) nemzetgazdasági elszámolási rendszerek különbségében. Az MPS (ami ugyan a Szovjetúnióban alakul ki, de részletes kidolgozását a szocialista országok gyakorlatának figyelembe vételével a 60-as években az ENSZ keretén belül valósítják meg) az anyagi termelés számbavételét helyezi a középpontba, nem része az un. nem anyagi szolgáltatások köre. Az MPS alapvetően termeléscentrikus, de a termelési mutatószámok mellett szerves része a munkaerőmérés is, míg a jövedelmi folyamatok elszámolására nem igazán koncentrálnak. A nem anyagi szolgáltatások hozzáadása egyébként nagyságrendileg kevéssé hat számszerűen mintegy 15-20%-kal növeli a nemzeti jövedelmet, és érdemben nem hat a növekedési ütem nagyságára. A fő szemléletbeli különbség abban ragadható meg, hogy az SNA plusz kategóriái (mint a működési többlet, rendelkezésre álló jövedelem) a jövedelemelszámolás keretein belül hiteles képet adnak egyes ágazatok eredményességéről, fontos minőségi mutatók, amik az MPS-ből hiányoznak, ahol nem a minőség a lényeges, hanem (akár naturalizmusban megragadható módon) a mennyiség. Az MPS-ben a jövedelem újraelosztás legfontosabb eleme éppen - az SNA-ban a termelés szerves részét képező - nem anyagi szolgáltatás, ami az anyagi termelésben realizálódó jövedelem átcsoportosítása. I. Árvay (1992)

Ezzel szemben a gazdaságpolitika hazai teoretikusai a gazdaság működésének egyetlen formáját a tőke-munka, tőkés-munkás viszonyban látták, amelyben a tőkés anyagi gazdagodása és a munkás létfenntartásához szükséges anyagi javak biztosítása határozta meg a gazdaság helyes működését. A XX. századi nyugati modell ezen azonban túllépett, és a munkavállalók kulturális fejlődése, az értékrend alkalmazásához szükséges társadalmi-gazdasági feltételek biztosítása vált a gazdaság és a gazdaságpolitika feladatává. Ezt fejezte ki elméletileg a szolgáltatás, mint önálló ágazat megjelenése és a gyakorlatban a XX. századi tömegtermelés elterjedése.

A klasszikus politikai gazdaságtanhoz való erőteljes kötődés, a vulgármarxista nézőpont nem tűnt el a neoliberális közgazdaságtanból sem. A rendszerváltás utáni hazai elméleti közgazdaságtanban továbbra is jelen van az a nézet, amelyik a szolgáltatást a szórakoztatás egy formájának tekinti. Úgy értelmezték ezt a tevékenységi területet, hogy nincs anyagi tartalma (mint például a színház, vagy a rádió stb. esetében), holott ez már ezekre az ágazatokra sem volt igaz. Ez lényegében azt jelenti, hogy a Smith-i improduktív munkát bevonták a gazdaság működésébe, egyen-

rangúnak tekintik a produktív munkával. Pedig Smith célkitűzése a produktív és improduktív munka megkülönböztetésével az volt, hogy a dzsentri típusú, felesleges, a politikai és gazdasági stabilitást nem szolgáló gazdasági tevékenységet leválassza az ezt biztosítókról. A saját korában ezt a feladatot meg is oldotta, ami persze a XX. századra már nem volt elegendő. Akkortól kezdve a szolgáltatást is a produktivitás részének kellett tekinteni, az új ágazat formációelméleti ugrást is jelentett. Ezt nem vette észre a neoliberalizmus, és ezért nem alkalmas a neoliberalis közgazdaságtan a XXI. század követelményeinek kielégítéséhez.

A szolgáltatás fogalmának segítségével az egyes részpiacok, ágazatok politikai gazdaságtani, értékrendi tartalma egyre kifejezettebbé vált a nyugati társadalmakban, a vásárlás egyre inkább politikai döntésként is értelmezhető lett. A „dollár-szavazat” fogalma, amit Samuelson emelt be a köztudatba [Samuelson 1999] a II. világháború utáni gazdaságpolitikai döntéshozatal meghatározó elemévé vált. Minden termék, minden ágazat politikai értékrendet is megjelenít és a gazdaságpolitikai döntések a politikai vélemények közötti összhang megteremtését is szolgálják. Ezt igazolja Arrow ismert lehetetlenségi tétele is [Arrow 1951]. A tétel alapja az a megközelítés, hogy a piaci és a politikai folyamatok azonos módszerrel elemezhetőek és azonos szerkezetűek. Ezt követően Arrow feltételeket állít fel a jól működő piac, jól működő demokrácia számára. Ezek a feltételek a következők: a diktatúra hiánya; nincsenek irreleváns alternatívák; ha mindenki A-t választ, akkor a társadalmi jóléti függvény nem eredményezhet B-t. Arrow azt bizonyította, hogy az említett feltételek egyidejűleg nem állhatnak fenn.

A lehetetlenségi tétel azonban nem pesszimista végkicsengésű, nem azt állítja, hogy nem lehetséges a vélemények összehangolása; éppen ellenkezőleg. Azt fogalmazza meg, hogy a piacon vagy a politikában megjelenő véleményeket tisztelni kell és figyelembe kell venni, de ennek módja, a demokratikus eljárási folyamat nem tárgya a demokratikus intézményeknek. Másként fogalmazva: a jogállami normák feltétel nélküliek, a demokrácia a politikában és a gazdaságban arra szolgál, hogy ezeket a normákat alkalmazza. Egy ágazatban a piacot, azaz a versenyt úgy érdemes megszervezni, hogy az csak a teljesítményvelvet kövesse, és nem úgy, hogy az ágazat legerősebb szereplői diktáljanak, és lassítsák vagy megállítsák a technológiai fejlődést. A piac jellemzően piramis alakú, a tetején oligopolisztikus szerkezettel, amely az ágazati irányítást a szabad és demokratikus piac működése révén juttatja érvényre. Ez a gyakorlat teljes ellentéte a keleti blokkban kialakult, kantiánus antinómiával szemben, amely szerint a terv és a piac összeegyeztethetetlen. Ebből a szemléletből a neoliberalizmus azonban csak azt értette meg, hogy a szakértelemre hivatkozva át lehet lépni a demokrácián, hogy a demokrácia és a hatékonyság egymást kizáró fogalmak. Ez a közelítés egyrészt hibás azért, mert a diktatúrát erősíti, és hibás azért is, mert elfogadhatóvá teszi a demokratikus intézmények megkerülését (például a korrupció formájában). Hibás, mert a demokratikus intézményeket kifordítja önmagukból, és a csőcselék-diktatúra intézményeinek fogja fel.

Kétségtelen, hogy a II. világháború utáni jóléti állam a szabadságot kevésbé tudta érvényesíteni, a demokrácia időnként túlzott paternalizmussá fajult. Ezt korrigálta a nyugati neokonzervativizmus és neoliberalizmus, és ágazati szemléletében ezért támogatta azt, hogy a demokratikusan szervezett piacok, különösen a pénzügyi piacok határozzák meg az ágazati arányokat. Ennek az elképzelésnek egy olyan gazdaságban, ahol a gazdálkodók gazdaságpolitikai magatartása tudatos volt, megvolt a létjogosultsága. De a hazai neoliberalizmus ebből nem szabadság és demokrácia új összhangját értette ki, hanem a pénztőke uralmát.

A FEKETEGAZDASÁG ELLENI KÜZDELEM

A hazai ágazati politika kialakítása során a teljesítményelvet és a húzóágazat(ok) meghatározását egyszerre lehet érvényesíteni, ez a XX. századi közgazdaságtan tanulsága. Lehet, hogy a versenysemlegesség elve segítette a feudálkapitalista hagyomány megszüntetését, de ma már ez a szerep megszűnt. A létbiztonság és a piaci szabadság összeegyeztetése csak akkor jöhet létre, ha az ágazatok fejlődésére vonatkozóan konkrét, világos és hihető gazdaságpolitikai tájékoztatás valósul meg, és ennek a hitelességnek az egyik eszköze a tisztességes és tökéletes verseny. Az erkölcsi renddel összhangban lévő verseny létrehozása maga is ágazati politika, a feketegazdaság és a korrupció megszüntetése a következetes teljesítményelv része, és ez már önmagában is teljesítményt növelő intézmény.

A feketegazdaság elleni fellépés története jól mutatja azt, ahogyan a gazdaságpolitikai irányítás végső soron ágazati eszközöket is használt a gazdaságpolitikai célok elérése érdekében. Ezzel együtt azt is érzékelteti, hogy a hazai gazdaságpolitikai irányítás szerves részét alkotta a feketegazdasággal való együttélés is, a bűn elfogadása a gazdaság működésében. Ezt az utóbbi szempontot az eredeti tőkefelhalmozásra vonatkozó elméletek alapozták meg.

A rendszerváltással a feketegazdaság tartalma és elnevezése is megváltozik, bár bizonyos kádárista formák a mai napig tovább élnek. A Kádár-rendszerben a második gazdaság a hivatalos gazdaságpolitika részévé vált, bár elvileg teljesen rendszeridegen módon. A mezőgazdaságban a háztáji, az iparban először a fusi, majd a GMK olyan nemhivatalos gazdasági formákat jelentenek, amelyeket betagoztak a hivatalos gazdaságba, azzal szimbiózisban, illetve azt kiegészítve (mind a termékszerkezetet, mind a lakossági jövedelmet illetően) működtek. A második gazdaság egyik legfontosabb jellegzetessége az volt, hogy stabilizálta, konzerválta a kialakuló ipar-mezőgazdaság struktúráját, annak logikáján belül, azt megerősítve működött.

A rendszerváltás után a feketegazdaság tartalma megváltozott. A rendszerváltás utáni években egyrészt szükség volt (a leépülő ágazatok, nagyarányú munkanélküliség, terjedő szegénység, vásárlóerő csökkenés következtében) a feketegazdaság kiegészítő-stabilizáló funkciójára, de ez egyben a magyar eredeti tőkefelhalmozás korszaka is (a klasszikus marxista értelemben), és így a Kádár-rendszer második gazdaságával ellentétben erős dinamizáló, ágazati szerkezetet váltó funkciója lett. (A feketegazdaság ezekben az években a szolgáltatási szektorban jelentkezett elsősorban, az építőiparban, kereskedelemben, áfacsalásban.) Ezt a történelmi szerepét nagyon hamar beteljesíti, és a normális gazdasági működéshez a feketegazdaság elleni fellépésekre van szükség.

Az első jelentősebb fellépés a feketegazdaság területén az olajszőkítés ellen ment végbe. Ennek számviteli és makroökonómiai összefüggéseit a szakirodalom már feltárta, mi a politikai gazdaságtani elemre szeretnénk rávilágítani. Az olaj a XX. században a jólét forrása volt, végső soron az olajágazat biztosította a szabadság és a demokrácia gyakorlásához szükséges jóléti feltételeket. Alapvető energiaforrás volt, és a műanyagok nyersanyagaként megteremtette a javak bőségének lehetőségét. Az a tény, hogy az olaj összekapcsolódott a bűnözéssel, azt a kulturális-tudati összefüggést hordozta, hogy a jólét és a bűn egymást feltételező fogalmak. Ahogy a kora újkori brit orvos-közgazdász, Bernard Mandeville fogalmazott: „a bűn a jólét alapja, ha korlátját a törvény kiszabja”. A hazai olajipar működésének volt egy olyan aspektusa, ami emlékeztetett a klasszikus kapitalizmus hagyományára. Ezt is elkezdtek felszámolni az olajszőkítés

elleni fellépéssel. A magyar gazdaság elindult azon a fejlődési pályán, amiben a jólét és az erény következetesebben kapcsolódott össze, és ez az új világrend működéséhez tartozó modell felé tett lépésnek tekinthető.

A feketegazdaság elleni küzdelem másik jelentős területe a dohány- és az alkoholfogyasztás volt. A csempészcigaretta és a borhamisítás megszüntetésének politikai gazdaságtani összefüggése az volt, hogy a legalsó, leszakadt társadalmi csoportot kiemelte a jogfosztott állapotból. A klasszikus politikai gazdaságtan régi tétele, hogy a bűn konzerválja a jogfosztottságot, és ha a mindennapi szükségletek megszerzéséhez szükség van a bűnre, akkor az ebben érintett társadalmi csoport számára lehetetlen a kitörés az állampolgári élet felé. A borhamisítás és a csempészcigaretta elleni fellépés ezért egyrészt megszüntette a bűn fenntartásában való érdekeltséget a leszakadt társadalmi csoportokban, másrészt módosított fogyasztási szerkezetükön is, ami szintén segítette a felzárkózást. Nem beszélve arról, hogy a rabszolgaság és az adórszolgaság „intézményei” is jelen voltak a rendszerváltás korában.

Tanulmányunkban nincs lehetőségünk arra, hogy az összes olyan területet elemezzük, ahol előrelépés történt az elmúlt két évtizedben, viszont még egyet szeretnénk említeni, ez pedig az online pénztárgépek bevezetése. Sokan azért bírálták az intézkedést, mert ez csak a „kishalakat” leplezi le; és kétségtelen, hogy ez az érvelés nem teljesen alap nélküli. Ugyanakkor lehet érvelni amellett is, hogy a rendelkezés célja a kiskereskedelem üzleti kultúrájának megváltoztatása is volt, a XX. század „zöldseges” hagyományának, az adócsalásnak és a kiskapuk megtalálásának szemléletét számolta fel. Ezt a szemléletet már elkezdte megszüntetni a hipermarketek által támasztott verseny, de ez csak a külső tényező volt. Szükség volt az ágazaton belüli tisztességes verseny törvényi kikényszerítésére is, és ez volt az online pénztárgépek funkciója. A hipermarketek szerepe átérdekelődött, kiegészült, és ennek össze kellett kapcsolódnia az online pénztárgépek bevezetésével, hiszen a hazai piac védelme nem jelentheti az adócsalás „hagyományának” a megőrzését.

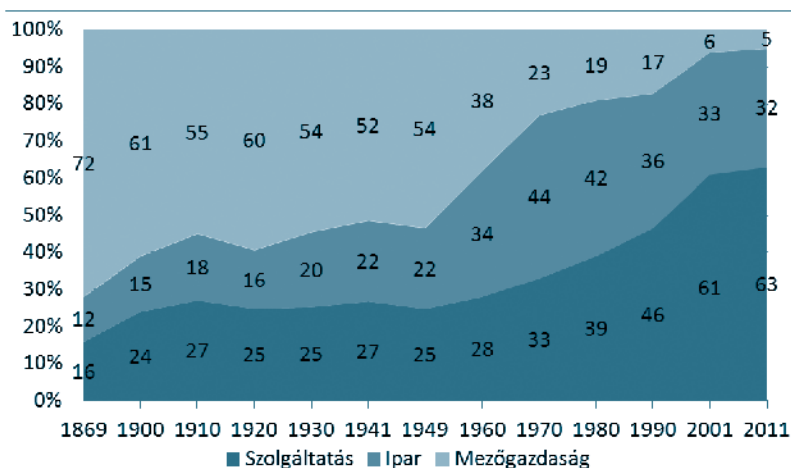
A HAZAI ÁGAZATI SZERKEZET

FOGLALKOZTATÁS ÉS ÁGAZATI SZERKEZET

A hazai gazdasági fejlődés ágazati tendenciái széleskörűen ismertek ugyan, de érdemes egy pillantást vetni a három fő szektorban foglalkoztatottak számának alakulására Magyarországon a népszámlálások adatai alapján (1. ábra). A mezőgazdaságban dolgozók részaránya a II. világháború után gyorsan csökkent, de a 60-80-as években a viszonylag magas, 20%-os szinten stabilizálódott, majd a rendszerváltás után csökkent le a fejlett országokra már korábban is jellemző 5%-os szintre. Ez az arány továbbra is magasnak tekinthető, hiszen például az USA-ban a mezőgazdaságban dolgozók részaránya már a XX. század 60-as éveiben is 5% alá csökkent. Az ipar (ebben az esetben ipar és építőipar) részaránya a 80-as évekig növekedett, utána csökkent, de az elmúlt évtizedben az egyharmad körüli szinten stagnál (természetesen az iparon belül jelentős átrendeződések mentek végbe azóta is). Az iparban és a mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányának rögzítése nemcsak magyar jelenség volt, a keleti blokk egészére is érvényesnek tekinthető. Elsődleges oka egy (hamis) létbiztonság szavatolásának ígérete volt a hatékonyság és a technológiai fejlődés kárára. A korabeli gazdaságpolitikai elképzelések szerint a politikai

stabilitás feltétele volt a munkásosztály és a parasztság arányának megőrzése. Ez a tézis az ágazati politikát jelentős mértékben meghatározta, és a gazdaságpolitika célja a meglévő képzettségű és felkészültségű munkavállalói kör foglalkoztatása volt, és nem a végső szükségletekre történő termelés. Ez a szemlélet kezdett el megszűnni 1989-től.

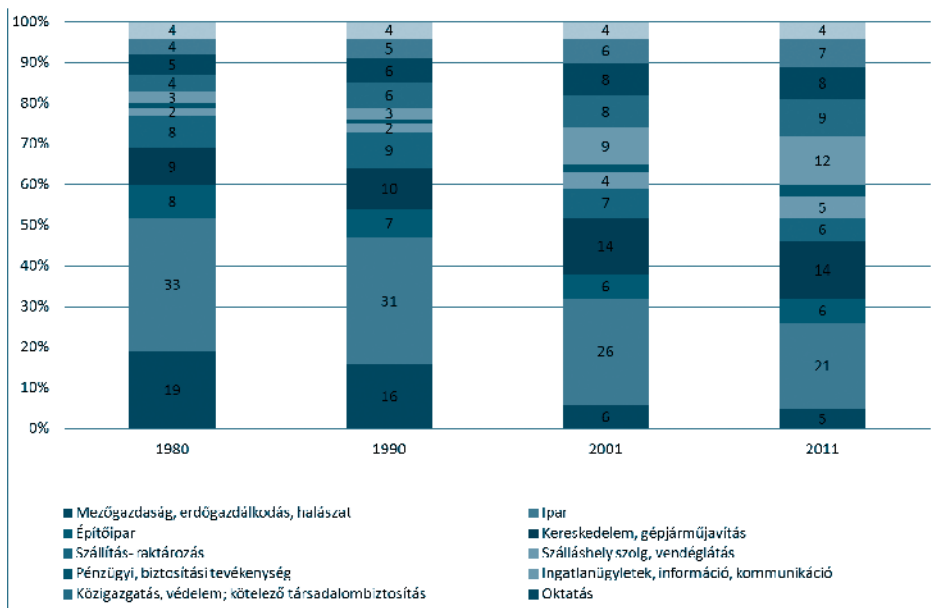
1. ábra: A nagy szektorokban foglalkoztatottak aránya Magyarországon %-ban, 1869-2011

Forrás: Népszámlálás KSH alapján saját számítás és szerkesztés

A foglalkoztatott létszám az 1980 és 2011 közötti, némileg nagyobb bontású átrendeződéséről a következő ábra alapján kaphatunk képet (2. ábra). A mezőgazdasági foglalkoztatottak arányának látványos csökkenése mellett látható az ipari és építőipari foglalkoztatottak arányának hasonló mértékű csökkenése (33-ról 21%-ra, illetve 8-ról 5%-ra). A szolgáltatásokban foglalkoztatottak arányának növekedésén belül itt képet kaphatunk a szolgáltatásokon belüli átrendeződésekről is. Leginkább a kereskedelem, illetve az ingatlanügyletekben, információs, kommunikációs ágazatokban, valamint az oktatásban és az egészségügyben nőtt jelentősen a foglalkoztatottak aránya, míg a pl. szállítás-raktározásban jelentősebben csökkent az arányszám.

2. ábra: A foglalkoztatottak aránya Magyarországon %-ban az egyes ágazatokban, 1980-2011

Forrás: Népszámlálás KSH alapján saját számítás és szerkesztés

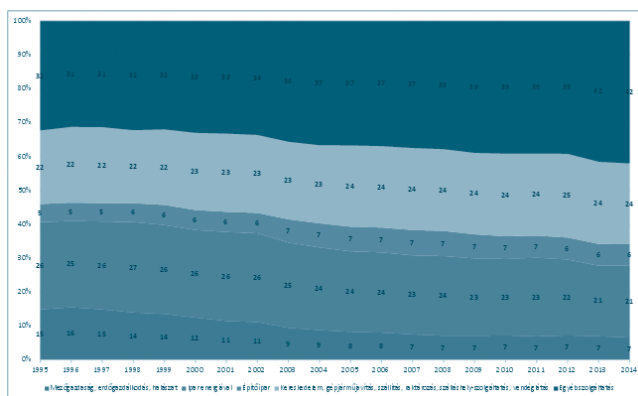
A népszámlálási adatok csak tízévente mutatják a foglalkoztatottak ágazati szerkezetét. A GDP statisztikák évente is alkalmat adnak a tendenciák követésére. A GDP (KSH bruttó hazai termék statisztikák) számbavétele alapján 1995 és 2014 között a GDP-ben foglalkoztatottak számának alakulását mutatja a 3. ábra. Látható, hogy a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya a 2010-es években stabilan 7%, az iparban foglalkoztatottak aránya fokozatosan csökkent 26-ról 21%-ra, míg az építőiparban viszonylag stabilan 6-7% körüli a foglalkoztatottak aránya. A foglalkoztatottsági szerkezet vizsgálata képet adhat az egyes ágazatokba történő vándorlásokról. Bár az adatoknak ezen a szintjén még nem lehet teljesen igazolt állításokat tenni, de az a hipotézis megfogalmazható, hogy a képzetlen, tanulatlan munkavállalók a mezőgazdaságból az építőiparba kerültek át (amennyiben nem estek ki a munkaerőpiacról). Az építőipar tekinthető az elmúlt időszakban a képzetlen munkaerőt foglalkoztató egyik kulcságazatnak.

A szolgáltatásokban foglalkoztatottak részaránya 20 év alatt 55-ről 66%-ra nőtt. Ezen belül a szintén a kevésbé képzett munkaerő foglalkoztatásában fontos kereskedelmi, vendéglátóipari ágazatok részaránya magas (22-24%), de stabil. Jelentősen emelkedik ezzel szemben az egyéb szolgáltatói ágazatok aránya. Ez azt a képet sugallja, hogy a munkavállalói körben a képzetlenek, tanulatlanok rétege konzerválódott, ebből kitörésre lehetőség nincs. Ez összhangban van azzal a megállapításunkkal, hogy az elmúlt 20-25 év hazai gazdaságpolitikája nem, vagy csak nagyon kevésbé segítette a felzárkózást. Álláspontunk szerint hiba lenne ezért, ha ennek a munkavállalói körnek a létbiztonságát olyan ágazatokhoz, illetve olyan tevékenységekhez kapcsolnák, amelyek erre a képzetlenségre épít, hiszen ezzel nem megoldanák, hanem elodáznák a problémát. Az iparpolitika, vagy ágazati politika célja nem nagyon lehet más, mint a munkavállalók átvezetése a végső felhasználás, a társadalmi fejlődés igényeinek megfelelő ágazati struktúrába. Ugyanakkor a

dinamikusan emelkedő szolgáltatási ágazatok (szórakoztatás, szabadidő stb.) azt mutatják, hogy már létezik egy olyan fizetőképes kereslet, amelyikre lehet építeni a szolgáltatási szektorban.

3. ábra: A szektorokban foglalkoztatottak arányának alakulása a GDP termelésében Magyarországon, 1995-2014

Forrás: Nemzetgazdasági elszámolások, KSH alapján saját számítás és szerkesztés

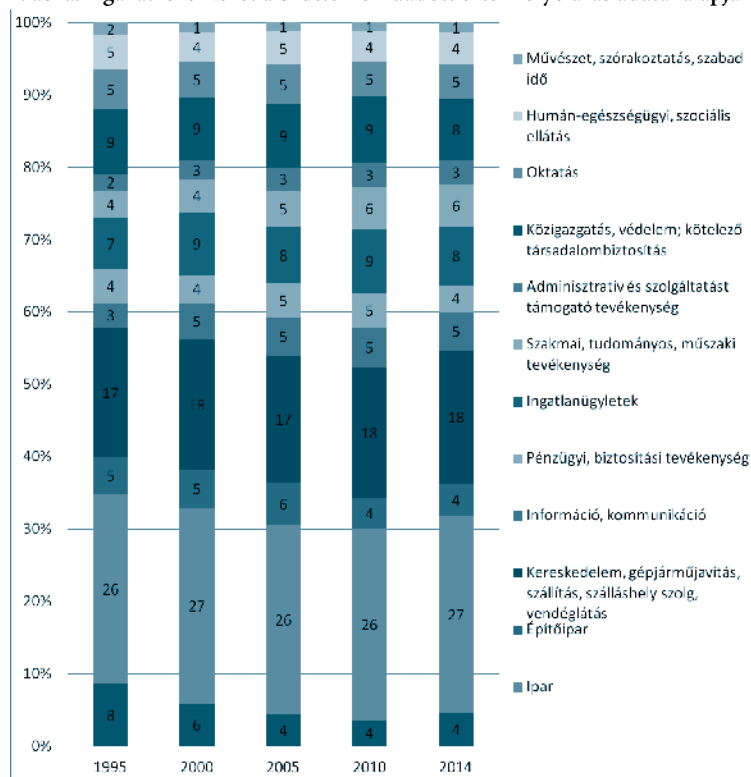
A 4. ábrán a vizsgált 20 évben a GDP szerkezetének változása látható a folyó áras adatok alapján. A jobb áttekinthetőség kedvéért 5 évente emeltük ki a megoszlásokat, és a szolgáltatásokat némileg részletesebben is bontottuk. A GDP részarányok eltérhetnek a munkaerő megoszlásától (az ok elsősorban az ágazatonként eltérő munkaigényesség), és a változás is lehet más jellegű a termelékenység eltérő változása, illetve a különböző áralakulások következtében.

A mezőgazdaság hozzáadott értéken belüli részaránya 20 év alatt a felére csökkent, 8-ról 4%-ra. Ez egyrészt összhangban van a foglalkoztatási adatokkal, a mezőgazdaság hozzájárulása a GDP-hez egyre erőteljesebben csökkent az elmúlt 20 évben. Ugyanakkor a csökkenés nagyobb mértékű a munkaerő csökkenéséhez képest, azaz valószínűsíthető, hogy a mezőgazdaságban a termelékenység összességében nem javult. Valószínű az is (de ezt további kutatásoknak kell megerősítenie), hogy az ágazaton belül nagy aránytalanságok vannak, bizonyos vállalati formák, szakágazatok jól teljesítenek, máshol rendkívül nagy a lemaradás. Mindemellett a nemzetközi tendenciák és a technológiai fejlődés alapján is az látszik valószínűnek, hogy a mezőgazdaság eltartóképesége nem fog javulni, és az ott dolgozók képzettségi szintje is emelkedni fog az agrotechnikák fejlődése miatt.

Az ipar részaránya a hozzáadott érték alapján a 20 év alatt viszonylag stabil volt, miközben az itt foglalkoztatott munkaerő aránya csökkent. Az ipar termelékenysége ez alapján jelentős javuláson ment keresztül, ami részben a multinacionális vállalatoknak, részben a felzárkózó kkv szektornak köszönhető. A szolgáltatásokon belül a kevésbé termelékeny, nagyobb tömegű képzetlen munkaerőt foglalkoztató ágazatok hozzáadott érték szerinti részaránya alacsonyabb, mint a foglalkoztatott munkaerő nagysága szerinti arány, de ahhoz hasonlóan stabil volt az elmúlt 20 évben. Az egyéb ágazatok hozzáadott értéken belüli részaránya enyhén nőtt a vizsgált 20 év alatt, különösen igaz ez az infokommunikációs, illetve a szakmai tudományos tevékenységekre,

valamint az ingatlanügyletekre. Mindazonáltal a szolgáltatások termelékenységét nehéz mérni, hiszen az jellegénél fogva nehezen gépiesíthető, automatizálható.

4. ábra: Ágazati szerkezet a bruttó hozzáadott érték folyó áras adatai alapján,

Forrás: Nemzetgazdasági elszámolások, KSH alapján saját számítás és szerkesztés

AZ IPAR SZERKEZETVÁLTÁSA

A továbbiakban a KSH jelentés az ipar teljesítményéről (2011-2015) kiadványok adatai alapján jellemezzük az ipar szerkezetváltását, termelékenységváltozását, és ennek tényezőit 2010-től 2015-ig.

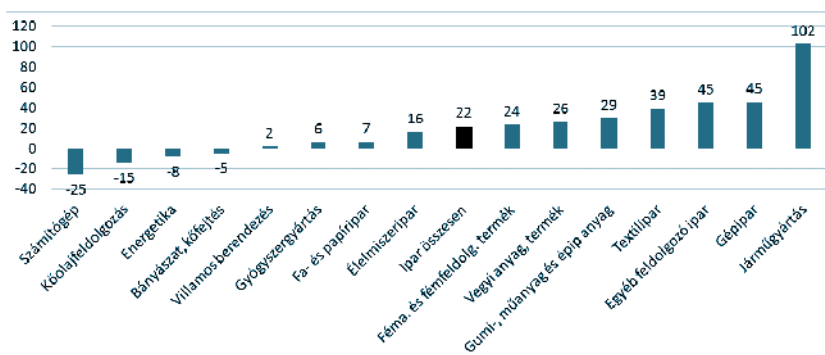
Termelésen ebben a tanulmányban a bruttó termelést értjük. Ennek értéke az iparban folyó áron 2015-ben 28500 ezer milliárd forint volt. A bruttó termelés volumene az iparban 5 év alatt 22%-kal nőtt Magyarországon. Az 5. és 6. ábra mutatja az ipar, ezen belül néhány fontosabb ágazat termelésének volumenindexét, illetve az ipar szerkezetét és annak változását a bruttó termelés folyó áras adatai alapján.

A két ábra jól illusztrálja, hogy a 2010-es évek első felében a járműgyártás volt a húzóágazat

a termelés mennyiségét tekintve, 5 év alatt megduplázódott a termelés volumene. Átlag felett nőtt a gépipar, textilipar, gumi és vegyipar kibocsátása, és visszaszorult a számítógépgyártás, kőolajfeldolgozás, energetika. Ennek megfelelően változott az ágazati szerkezet is, a járműgyártás részaránya az iparon belül 2015-re majdnem elérte a 30%-ot, és legjobban a számítógépgyártás részaránya csökkent.

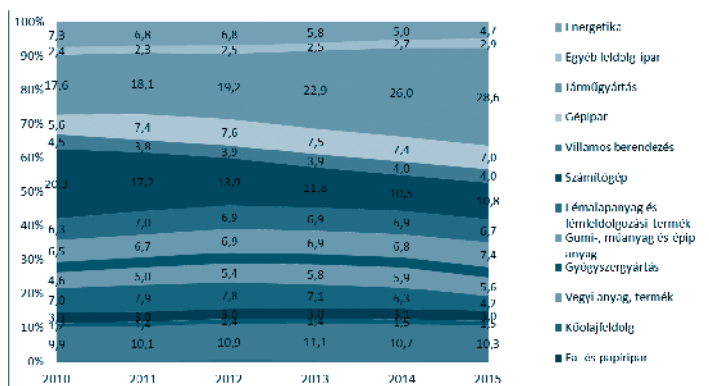
Érdeemes megnézni az átlag felett bővülő szakágazatok „toplistáját” is (7. ábra), ami árnyaltabb képet mutat az ágazati változásokról. A járműipari és gépgyártási szakágazatok mellett a bőrtermékek, textíliák, üvegtermékek, tisztítószeres, porcelántermékek gyártása ugrott meg jelentősebben, illetve szembevetendő, hogy bár az élelmiszeripar összességében némileg átlag alatti mértékben bővült, de bizonyos szakágazatainak (baromfihús feldolgozás, üdítőital gyártás) bővülése átlag feletti.

5. ábra: Az egyes ágazatok bruttó termelésének változása 2015-ben 2010-hez képest, %-ban

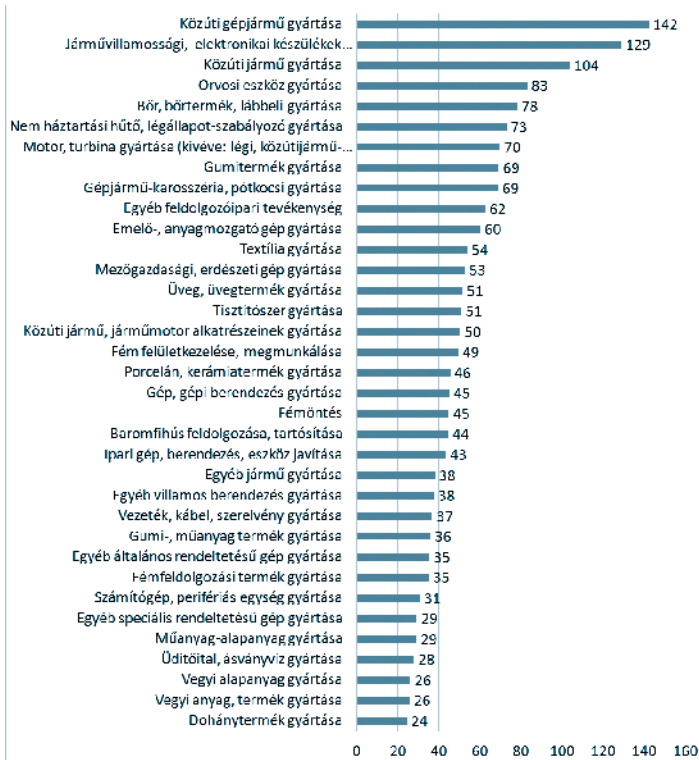
Forrás: Jelentés az ipar teljesítményéről, KSH alapján saját számítás és szerkesztés

6. ábra: Az ipar ágazati szerkezete folyó áras bruttó termelés alapján, %-ban, 2010-2015

Forrás: Jelentés az ipar teljesítményéről, KSH alapján saját számítás és szerkesztés

7. ábra: Szakágazatok bruttó termelésének volumenváltozása 2015-ben 2010-hez képest, %-ban (átlag felett bővülő szektorok)

Forrás: Jelentés az ipar teljesítményéről, KSH alapján saját számítás és szerkesztés

Az ágazati-szakágazati adatokból egyrészt tükröződik az a tendencia, amit a szakirodalom részletesen elemzett: az autóipar dominanciája. Ez nem hazai jelenség, az egész térséget érinti, és lényegében átfogja a rendszerváltás óta eltelt időszakot, illetve a függés veszélyeire is már többen felhívták a figyelmet. Mi csak két szempontot szeretnénk kiemelni. Egyrészt lényegében az autóiparhoz kötődő vállalatok, ágazatok segítségével lehetett a hazai munkavállalók attitűdjét, termelési kultúráját a nyugati normákhoz igazítani. Ez részben technikai felkészültséget, részben pedig technológiai fegyelmet jelent. Kétségtelen, hogy ez bedolgozó, fizikai munkára korlátozódott, alkotóbb jellegű munkát kevésbé végeztek a multinacionális vállalatok magyarországi termelési egységei. Ez azonban elengedhetetlen lépcsőfok volt ahhoz, hogy Magyarország, a magyar vállalatok magasabb szinten kapcsolódjanak be a nemzetközi munkamegosztásba. Ezzel függ össze az autóiparral kapcsolatos másik problémakör, az ágazat világgazdasági szerepének átalakulása. A 2008-as válság óta egyre érzékelhetőbb, hogy az autóipar húzóágazati jellege megszűnőfélben van. A gyártás súlypontja egyre inkább Ázsia, az Egyesült Államokban drámaian esett az új autók gyártása, a fejlett országokban az autóvásárlás (és az autó használata is) jelentősen csökkent. Ezek a tendenciák érdemben befolyásolják a térség, és ezen belül Magyarország autógyártását is. A kérdés, hogy mely ágazatok tudják átvenni a húzóágazat szerepét.

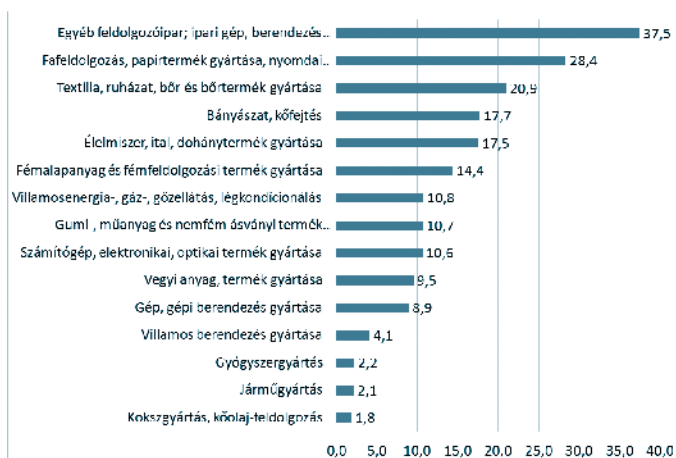
A várható ágazati átrendeződés kiindulópontja az automatizáció térhódítása. Az automatizáció a XXI. században jelentős mértékben csökkenti a fizikai, monoton jellegű tevékenység iránti igényt, és növeli az alkotó, kreatívabb munka szerepét a termelésben. A gazdaságpolitikai-iparpolitikai probléma a munkavállalók támogatása ebben a folyamatban, azaz azoknak az ösztönzőknek és intézményeknek a megteremtése, amelyek a lehető legkisebb zökkenővel segítik át a különböző társadalmi csoportokat az egyik technológiai korszakból a másikba. Ez részben intézményi, részben ágazati kérdés. Nemcsak különböző munkapiaci eszközök segíthetik a technológiai folyamatot, hanem ágazatok is betölthetnek közvetítő szerepet. Az adatok azt mutatják, hogy ilyen szerepe lehet például a textiliparnak, a bőrgyártásnak és a cipőgyártásnak is Magyarországon, mint ahogy a skála másik végén az orvosi eszközök gyártása is húzóágazattá válhat. Az ágazati közvetítő jellegben azonban minden esetben azt érdemes érteni, hogy az innováció létrejötte, és – ami legalább ilyen fontos – az innováció társadalmi elfogadottsága az ágazat szerves részévé váljon. Az ágazatok közötti termelékenységi különbség ezért nemcsak arra enged következtetni, hogy nincs szükség valamely ágazatra, hanem, hogy nagyobb erőfeszítésre van szükség az alacsonyabb termelékenységű ágazatokban a fejlesztésben.

TERMELÉKENYSÉG ÉS ÁGAZATI STRUKTÚRA

Az ipari ágazatok termelékenységét a legegyszerűbb módon, az egy főre jutó bruttó termelés nagyságával, illetve ennek változásával lehet jellemezni.

Az ipari ágazatokban 2010 és 2015 között viszonylag stabilan 75 ezer vállalkozás működött, és a létszámnagyság szerinti szerkezetük is aránylag hasonló volt a vizsgált fél évtizedben. 75-80%-ukban a foglalkoztatottak száma nem érte el az 5 főt, és stabilan mintegy 400 olyan vállalkozás volt, ahol ez a szám 240 fő feletti. A foglalkoztatott létszám összességében csökkent, 2015 végén mintegy 745 ezren dolgoztak az iparban. Természetesen a kisvállalkozásokban dolgozók száma és aránya alacsony, az 5 főnél kevesebbet foglalkoztató ipari cégeknél (a vállalkozások háromnegyedénél) dolgozott 2015-ben a foglalkoztatottak egyhatoda. Az egyes ágazatokban az arányok jelentősen különböznek, a 8. ábra mutatja, hogy a kisvállalkozásokban foglalkoztatottak aránya hogyan alakult 2015-ben. Látható, hogy ezen mutatószám alapján az egyéb feldolgozóiparban, a fa- és nyomdaiparban, valamint a textiliparban jelentősebb a kisvállalkozásokban foglalkoztatottak aránya, míg a gépiparban, gyógyszeriparban, járműgyártásban és kocszgyártásban ez egyáltalán nem jellemző. Ez arra utal, hogy az innovációs folyamat Magyarországon rendkívül ellentmondásosan és lassan bontakozik ki. A XXI. században az innováció hajtóerejét a kisvállalatok (startupok) jelentik. Az adatok azonban azt mutatják, hogy kisvállalatok tömegesen nem az innovatívabb szektorokban (gépipar, gyógyszeripar) jönnek létre, hanem a bedolgozásra épülő ágazatokban, azaz a kiscégek értelme az adóoptimalizálás, és nem az innováció.

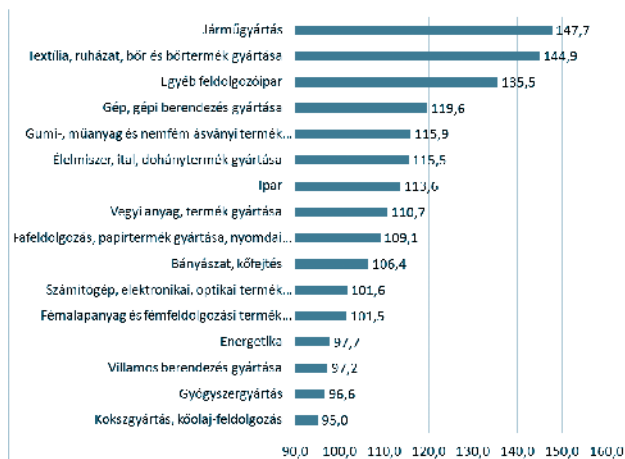
8. ábra: Az 5 fő alatt foglalkoztató cégeknél foglalkoztatottak aránya 2015-ben, %-ban

Forrás: Jelentés az ipar teljesítményéről, KSH alapján saját számítás és szerkesztés

A termelékenység forrása ezért nem az innováció, hanem a gépek, berendezések magas színvonalra. Ezt igazolják a hazai ágazatok termelékenységi statisztikái is. Az egy főre jutó termelés értéke az iparban összességében 2010-ről 2015-re 13,6%-kal nőtt. Ezen belül az egyes ágazatok eléggé különböző dinamikát mutattak, ahogy azt a 9. ábra összefoglalja. Átlag felett nőtt a járműipar, textilipar, egyéb feldolgozóipar, gépipar, gumiipar és az élelmiszeripar termelékenysége. A többi ágazat átlag alatti változást mutat, illetve több ágazatban csökkent a termelékenység. Kiemelhető ezek között az energetika és a kőolaj-feldolgozás, ami azt jelzi, hogy azok az ágazatok, amelyek korábban a jólét forrásául szolgáltak, egyre inkább háttérbe szorulnak a termelékenység területén.

9. ábra: Az egyes ágazatok egy főre jutó termelésének alakulása 2015-ben, 2010=100%

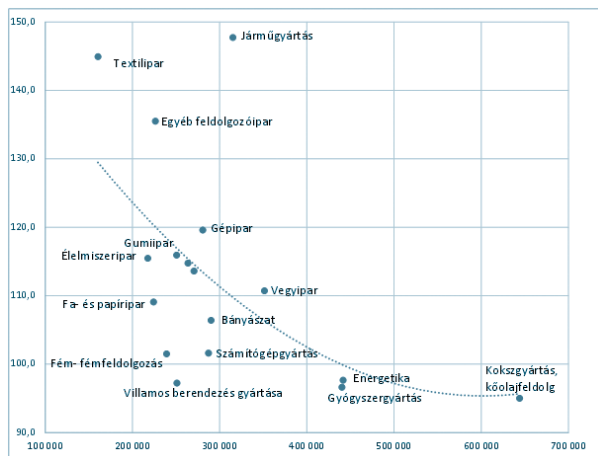
Forrás: Jelentés az ipar teljesítményéről, KSH alapján saját számítás és szerkesztés

Az iparpolitika sokszor felmerülő kérdése, hogy mi a termelékenység forrása: az alacsony bér vagy a kollektív hatékonyság. A hazai közgazdasági gondolkodásban a rendszerváltás után az elfogadott nézet az alacsony bér volt, ami szerint az olcsó munkaerő biztosítja a versenyképességet. Ezzel szemben a XX. századi nyugati tapasztalat azt mutatta, hogy a magas bér és magas termelékenység összekapcsolódhatnak és össze is kapcsolódnak. Magyarországon a termelékenység és a bruttó átlagkereset szintje és változása közötti kapcsolatokat két ábrával érzékeltetjük. A 10. ábra a 2015-ös kereseti szint és a termelékenység változása közötti kapcsolatot mutatja. Látható az az alapvető tendencia, hogy minél magasabb egy ágazatban a bruttó kereset szintje, annál alacsonyabb a termelékenység változásának üteme. Az egyik szélsősége a textilipar, ahol nagyon alacsony bérek mellett is dinamikus a termelékenység növekedése, a másik a kokszyártás, ahol a legmagasabb bérszínvonal mellett csökken a termelékenység szintje. Az alapvető tendencia mellett vannak „kilógó” ágazatok, elsősorban a járműgyártás, ahol közepes bérszint mellett kiugró volt a termelékenység emelkedése, illetve a másik irányban a villamos berendezések vagy a számítógépgyártás, ahol a járműgyártáshoz hasonló bérszint mellett alig változott vagy csökkent a termelékenység mértéke. A textilipar ebből a szempontból a klasszikus kapitalizmus modelljére emlékeztetett, – az alacsony bér a termelékenység forrása. Ennek és más könnyűipari ágazatoknak a viszonylag jelentős aránya a GDP-n belül arra utal, hogy ezek az ágazatok fogják majd felszívni a legképzetlenebb, legtanulatlanabb munkavállalói kört, és ennek az ágazatnak a fejlődése ad majd lehetőséget a felzárkózásukra. A könnyűipar innovációjának forrása azonban elsősorban a fogyasztói igényekhez való gyors alkalmazkodás, és a fogyasztás alakítása, azaz a divatirányzatok megteremtése és az ehhez szükséges kulturális háttér biztosítása. Amíg ez hiányzik, addig csak bedolgozó szinten maradhat meg a textilipar. A sor másik végén a veszélyeztetett ágazatok vannak, amelyekben a magas bér nem kapcsolódik a termelékenység javulásához. A legérdekesebb, ebből a szempontból mintának tekinthető járműgyártás képes arra, hogy a két tendenciát, a bérnövekedést és a termelékenység javulását összhangba hozza egymással.

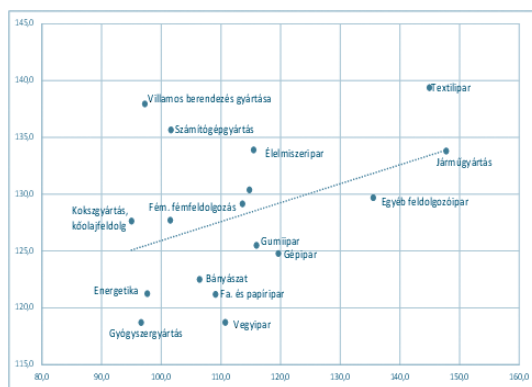
A 11. ábra azt mutatja, hogy mi a kapcsolat a bruttó keresetek dinamikája és a termelékenység változása között. Az így kirajzolódó kép árnyalja az előbbi negatív tendenciát. Azokban az ágazatokban, ahol a termelékenység jobban nőtt, ott a bérszint is nagyobb mértékben növekedett és fordítva. Azaz, bár azt állítottuk, hogy a textilipar a klasszikus kapitalizmus modelljére emlékeztető hagyományt hordozza, de ez egy megszűnő hagyomány a textiliparon belül is. A technológiai körülmények és más – külön elemzendő – tendenciák miatt az itt dolgozók felzárkóztatása rajzolódik ki. Ebben az esetben is fontosak azok az ágazatok, amelyek „kilógnak” ebből az általános tendenciából: a villamos berendezés és számítógépgyártás termelékenysége úgy csökkent vagy stagnált, hogy a bérek jelentősen növekedtek. Ennek a magyarázata az lehet, hogy a neoliberális korszak húzóágazatai és magtechnológiai elavulnak, háttérbe szorulnak. Ez igaz a jóléti állam korszakának húzóágazataira is.

10. ábra: A 2015-ös bruttó átlagkereset Ft (vízszintes tengely) és az egy főre jutó termelés változása 2015-ben, 2010=100% (függőleges tengely) közötti kapcsolat

Forrás: Jelentés az ipar teljesítményéről, KSH alapján saját számítás és szerkesztés

11. ábra: A termelékenység változása 2015-ben, 2010=100% (vízszintes tengely) és a bruttó kereset változása 2015-ben, 2010=100% (függőleges tengely) közötti kapcsolat

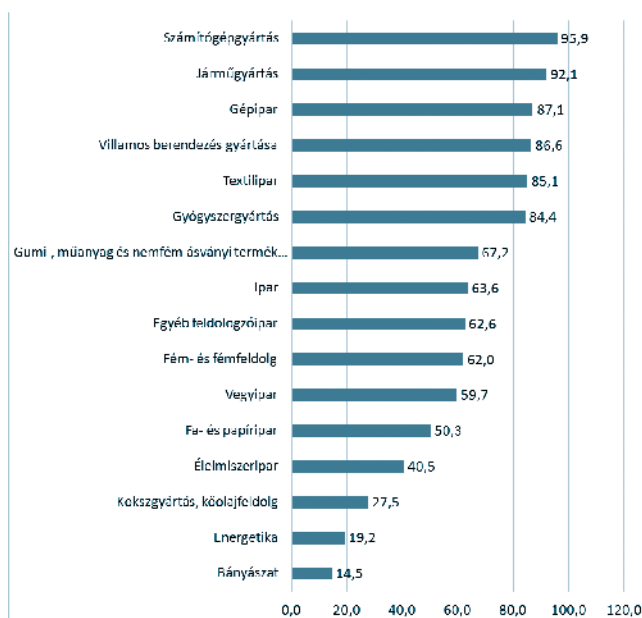
Forrás: Jelentés az ipar teljesítményéről, KSH alapján saját számítás és szerkesztés

KÜLGAZDASÁG ÉS IPARPOLITIKA

Az ipari vállalatok értékesítésük valamivel kevesebb, mint kétharmadát exportirányban realizálják. Ez az arány 2010 és 2015 között növekedett 55-ről 64%-ra. Az egyes ipari ágazatokban természetesen különbségek vannak az export részarányában, ahogy azt a 12. ábra mutatja. Látható, hogy a legjelentősebb exportáló ágazatok (számítógépgyártás, járműgyártás, gépipar) ér-

tékesítésük döntő részét exportálják, míg az energetika, bányászat esetében az exportértékesítés jóval kisebb súlyú. Bár a közölt ábra 2015-re vonatkozik, de nincs lényeges eltérés az egyes évek között. Az ábrából az is kirajzolódik, hogy a külgazdasági részesedés és a termelékenység között az adatok alapján nem lehet kapcsolatot találni. Természetesen sok módszertani probléma merül fel, de ez alapján hipotézisként megfogalmazható, hogy az nem igaz, hogy a legtermelékenyebb ágazatok exportálnák a legtöbbet (ami a komparatív előnyök elméletét némileg árnyalja). A negatív kapcsolat sem állítható, azaz az sem, hogy a legkevésbé termelékeny ágazat exportálna a legtöbbet, úgy tűnik, hogy a termelékenység és az export között nincs egyértelmű kapcsolat. De jelentheti azt is, hogy a külföld a „középmezőnyt” foglalkoztatja elsősorban, mert a felzárkóztatás ebben a stádiumban van. A számítógépgyártás területén például Magyarországon nem a K+F tevékenység összpontosul, hanem a szigorúan vett összeszerelés és gyártás.

12. ábra: Az export részaránya az értékesítésen belül %-ban, 2015

Forrás: Jelentés az ipar teljesítményéről, KSH alapján saját számítás és szerkesztés

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmányban az új ágazatpolitikai tendenciákat mutattuk be, és ezt követően a hazai ágazati átrendeződést vizsgáltuk. Fő megállapításunk az volt, hogy a 2008-as válság óta új gazdaságfejlesztési modell bontakozik ki, ezt nevezzük fenntartható fejlődésnek. A fenntartható fejlődés váltja fel a neoliberális gazdasági modellt, amely a növekedést állította a középpontba. Ez azért elégtelen a XXI. században, mert a növekedés a definíció szerint a termelési tényezők, köztük a munkaerő foglalkoztatását tartja szem előtt, míg a XXI. században a fenntarthatóságnak aláren-

delt az ágazati politika. A neoliberális elmélet a hazai gazdaságpolitikában még szélsőséesebb formában jelentkezett, mert foglalkoztatáson a klasszikus kapitalizmus hagyományát értette, és nem a XX. századi nyugati termelési kultúráét. Ez azt jelentette, hogy a gazdaságpolitika nem segítette a felzárkózási folyamatot, azt a piaci erők eredményének tekintette. Ez a nézetrendszer bukott meg a 2008-as gazdasági válsággal, és ma az a kérdés, hogy milyen intézményi és ágazati eszközökkel lehet segíteni a fejlődést. Ebben kiemelt szerepe van a feketegazdaság elleni küzdelemnek, mert ágazati politikára csak a következetes teljesítményelv alapján van lehetőség. Emellett, ezzel összhangban lehet kiválasztani azokat a húzóágazatokat, amelyek a jövőben meghatározó szerepet játszhatnak a gazdaságban. A tanulmányban bemutattuk, hogy ezt a szerepet a járműgyártás hordozta, de emellett érveltünk, hogy e mellé más ágazatok is felzárkóznak. A kérdés, hogy mely ágazat tudja összeegyeztetni a béremelkedést és a termelékenység növekedését, mely ágazat lesz képes a kollektív hatékonyság jobb kihasználására.

ADATOK FORRÁSA:

Iparstatisztika: http://www.ksh.hu/apps/shop.lista?p_session_id=111052461905231&p_lang=-HU&p_temakor_kod=OI

KSH népszámlálási, nemzetgazdasági elszámolási és iparstatisztikai jelentései

Nemzetgazdasági elszámolások:

http://www.ksh.hu/apps/shop.lista?p_session_id=111052461905231&p_lang=HU&p_temakor_kod=QP

Népszámlálások: http://www.ksh.hu/apps/shop.lista?p_session_id=111052461905231&p_lang=HU&p_temakor_kod=ZSZUM

IRODALOMJEGYZÉK:

Anderson, C. (2013): *Kreátorok*. Budapest: HVG kiadó

Arrow, K. (1951): *Individual values and social choice*. New York: Wiley, 24.

Árvay János (1992): Az anyagi termelés statisztikai rendszere *Statisztikai Szemle* 70. évf 9. szám 694-709. Bedő Gy. – Jónás, A. – Nagy T. – Horváth L. – Szabó K. (1954): *Gazdasági életünk egyes kérdései a közgazdaságtudomány tükrében*. A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem első tudományos ülészakánájának jegyzőkönyve. Budapest: Tervgazdasági könyvkiadó

Clark, J. B. (1904). *The problem of monopoly: a study of a grave danger and of the natural mode of averting it*. New York: Columbia UP.

Ely, R. T. (1912): *Monopolies and trusts*. New York: Macmillan and Co.

Fisher, I. (1930): *The theory of interest*. New York 43.

Föld Napja Alapítvány (2011): *A világ helyzete 2011 - Földünk élelmezése*. Worldwatch Institute

Föld Napja Alapítvány (2013): *A világ helyzete 2013 - Pillantás a jövőbe*. Worldwatch Institute

Friedman, M. – Friedman, R. D. (1996): *Kapitalizmus és szabadság*. Budapest: Akadémiai Kiadó

Hayek, F. A. – Pasztor, E. (1992): *A végzetes önhittség: A szocializmus tévedései*. Budapest: Tankönyvkiadó

- Hayek, F. A. (1995). Piac és szabadság. Válogatott tanulmányok. Budapest: KJK
- Kis J. (2014): Mi a liberalizmus? Pozsony: Kalligram Kiadó
- Mankiw, G. N. (1997): Makroökonómia. Budapest: Osiris.
- Marshall, A (1920): Principles of economics: an introductory volume. London: Macmillan and Co.
- Marx, K. – Engels, F. (1967): A tőke: I. könyv. Budapest: Kossuth Kiadó
- Miller, G. J. (2002): Menedzserdilemmák. A hierarchia politikai gazdaságtana. Budapest: Aula Kiadó
- Mueller, J. (2015): A közgazdaságtan megváltása - A hiányzó elem újrafelfedezése, Mathias Corvinus Collegium/Tihanyi Alapítvány, Budapest
- Rodrik, D. (2011): "The Future of Economic Convergence" NBER Working Paper 17400, September.
- Samuelson, P. A. – Nordhaus, W. D. (1999): Közgazdaságtan, I-III. Budapest: KJK.
- Sárvári, B. (2010): Pareto évszázados öröksége. Szakdolgozat, BCE Közgazdaságtudományi Kar
- Simai M. (2009). Napjaink globális válságának előzményei és potenciális következményei. Köz-gazdaság 4(1): 13-24.
- Smith, A. (1992): A nemzetek gazdagsága. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó: 3-92.
- Stiglitz, J. E. (2005): A viharos kilencvenes évek. A világ eddig legprosperálóbb tíz évének története. Budapest: Napvilág Kiadó
- Sugár A. (2012): „Változik-e a kőolaj szerepe a világgazdaságban és Magyarországon” Köz-gazdaság 7(2): 79-94.